

Seyahatnamelerde ve Modern Literatürde Tios / Tieion ve Teritoryumu

Tios / Tieion and its Territorium in Historical Itineraries and Modern Literature

Bülent ÖZTÜRK*

Özet: Antikçağda Billaios Irmağı'nın (= Filyos Çayı) denize döküldüğü deltanın batısında kurulan ve Bithynia ile Paphlagonia bölgeleri arasındaki geçiş noktalarından biri kabul edilen Tios /Tieion; bugün Batı Karadeniz Bölgesi, Zonguldak İli, Çaycuma İlçesi, Filyos Beldesi'nde yer almakta olup, Tios egemenlik alanı ile kentin bulunduğu Filyos Bölgesi, 19. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu veya Karadeniz seyahat veya araştırmaları kapsamında, Ch. Texier, E. Boré, W. F. Ainsworth, H. De Hell, W. Von Diest, E. Kalinka, G. Mendel, L. Robert, A. Gökoğlu, D. French ve Ch. Marek gibi birçok arkeolog, epigraf, gezgin, elçi ve misyoner tarafından ziyaret edilmiştir. Söz konusu bu kişiler yaptıkları çalışmaların sonuçlarını veya gözlemlerini gerek günlükler şeklinde gerekse sonradan kaleme aldıkları yazılarla yayımlamışlardır. Ziyaret ve çalışma amaçlı gelen bu kişilerin yanı sıra, kentte hiç bulunmamış; ancak kentle ilgili tarihsel, epigrafik veya numismatik çalışmalar yapmış olan veya kente değinen P. Becker, W. Ruge ve P. Franke gibi bilim adamları da olmuştur. Bunlara ek olarak son dönemde kentte Prof. Dr. Sümer Atasoy tarafından başlatılan arkeolojik kazılarla birlikte, kent ile ilgili bazı yeni çalışmalar yayımlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tios, Tieion, Filyos, Karadeniz, Bithynia, seyahatname, literatür

Abstract: The ancient city of Tios/Tieion was founded on the western side of the Filyos where it discharges into the Black Sea and was one of the transit points between the Bithynian and Paphlagonian regions in the antiquity, is in the Filyos township of Çaycuma District of Zonguldak province in the western Black Sea region of Turkey. The territory of Tios and the Filyos region, from the beginning of the 19th century, were visited by archaeologists, epigraphists, ambassadors and missionaries such as Ch. Texier, E. Boré, W. F. Ainsworth, H. De Hell, W. Von Diest, E. Kalinka, G. Mendel, L. Robert, A. Gökoğlu, D. French and Ch. Marek, travelling, reseaching and surveying of the Black Sea Region and Anatolia. They all published books and articles concerning the results and notes of their observations and researches which mention Tios. In addition to these, some scholars who have not visited been this site, also wrote about the history, epigraphy and numismatic of Tios, such as P. Becker, W. Ruge and P. Franke. In addition, a consequence of archaeological excavations from 2006 directed by Prof. Dr. Sümer Atasoy in the ancient city, new articles were published depending on newly discoveres structures and finds.

Keywords: Tios, Tieion, Filyos, Black Sea, Bithynia, itinerary, literatüre

Antikçağda Bithynia ile Paphlagonia bölgeleri arasındaki geçiş noktalarından biri kabul edilen Tios/Tieion; bugün Batı Karadeniz Bölgesi, Zonguldak İli, Çaycuma İlçesi, Filyos Beldesi'nde yer almakta olup, Antik kaynaklarda Billaios Irmağı'nın (= Filyos Çayı) denize döküldüğü deltanın batısında kurulmuştur. Antik yazarlarca çoğu kez Bithynia, bazen ise Paphlagonia veya Pontos kenti olarak anılan Tios'un kurucusundan aldığı öne sürülen adı, söz konusu kaynak-

* PhD., Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, bul.oztrk@gmail.com

larda, söyleyiş farklılıklarından dolayı, Hellence Τίειον, Τίον, Τήϊον, Τίος ile Latince Tios, Tium ve Tieium olmak üzere 7 farklı şekilde görülmektedir (Bu farklı kullanımlar ve konu hk. düşünceler için bk. Ruge, 1936, 856 vd. s.v. “Tieion”; Wüst, 1937, 1411 vd. s.v. “Tios”; Zgusta, 1984, 618 vd., §1337, s.v. “Τίειον, Τίος, Τήϊον”; Belke, 1996, 276 vdd., s.v. “Tios (Τίος, Τήϊον, Thio, Tio, Tium); ”Tsetskladze, 2004, 963 vd., s.v. “Tieion (Tianos)”; Öztürk, 2008, 64 vd.). Kentin, günümüzde kullanılan “Filyos” adını ise, yerleşimin doğusunda Billaios Irmağı’ndan, yerel ağzların sesi benzeştirmesi yoluyla aldığı düşünülmektedir.

Tios’un egemenlik alanıyla kentin bulunduğu Filyos Bölgesi, 19. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu veya Karadeniz seyahat veya araştırmaları kapsamında, birçok arkeolog, epigraf, gezgin, elçi ve misyoner tarafından ziyaret edilmiştir. Söz konusu kişiler yaptıkları çalışmaların sonuçlarını veya gözlemlerini gerek günlükler şeklinde gerekse sonradan kaleme aldıkları yazılarla yayımlamışlardır. Ziyaret ve çalışma amaçlı gelen bu kişilerin yanı sıra, kentte hiç bulunmamış; ancak kentle ilgili tarihsel, epigrafik veya numismatik çalışmalar yapmış olan veya kente değinen bilim adamları da olmuştur. Bunlara ek olarak son dönemde kentte Prof. Dr. Sümer Atasoy tarafından başlatılan arkeolojik kazılarla birlikte, kent ile ilgili bazı yeni çalışmalar da kaleme alınmaktadır. Tios veya Filyos’tan bahseden bu kişiler ve eserleri ile antik kente ait yayımlanan yazıt ve sikke katalogları kronolojik olarak 15. yüzyıldan günümüze kadar şu şekildedir:

Ruy Gonzáles de Clavijo’nun (? - 1412), Kastilya Kralı III. Enrique’nin emrinde Cadiz’den yola çıkarak (21 Mayıs 1403) Moğol Hükümdarı Timur’a bir elçi olarak Semerkant’a doğru gerçekleştirdiği seyahatinin rotası önce İstanbul oradan deniz yoluyla Karadeniz kıyılarını takip ederek Trabzon’a uzanıyordu. Clavijo, Karadeniz’in zor doğa koşulları ve Timur-Osmanlı devletleri arasında gerçekleşen Ankara Savaşı’nın (1402) getirdiği siyasi ve askeri tehlikelere göğüs gererek yaptığı bu seyahatte, Ereğli’de bir gün kalmasına rağmen, 25 Mart 1404 Salı akşamı gemiyle, adını bilmediğinden Rio (İspanyolca “*nehir*”) olarak andığı Filyos kıyısına ulaşmış, burada demir atmış, nitekim ne gemi limana girebilmiş ne de kendisi karaya ayak basabilmiştir (Clavijo, 1402, 59). Zira sözlerinden anlaşıldığı üzere, sahilde dizilerek onları izleyen Türkler, Clavijo ve ekibinin akıncı veya yağmacı olduklarını düşünmüşler; bu da onlarda bir korku yaratmıştır. Filyos’u sadece denizden görmesine rağmen, elçinin vermiş olduğu Filyos Kalesi’nde askerî birliklerin bulunmadığına ve Türklerin varlığına ilişkin bilgi, kentin Bizans Egemenliği’nde olmadığı ve artık Türklerin hâkimiyetine geçtiğini ortaya koyan en erken bilgi olması ve tarihleme açısından oldukça önemlidir. Ekibin bundan sonraki rotası Bartın ve Amasra olmuştur.

Fransız Coğrafyacı ve Harita Bilimci Jean-Baptiste Bourignon D’Anville’in, (1697–1782), 1754’de üyesi olduğu “*Paris Royal Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*” adına 1768’de yayımladığı *Géographie Ancienne Abrégée* adlı üç ciltlik eser, Clavijo’dan sonra Tios adına modern literatürde rastladığımız ilk çalışma olmasıyla önem arz etmektedir. Yazar, Fransızca olarak kaleme aldığı eserinin ikinci cildinde, Bithynia’yı anlattığı bölümde, Heracleia ile Parthenius arasında Tium kentinden başka bir yerleşim bulunmadığını; kentin bir Hellen kenti olduğunu ve çevresinde Kaukonlar’ın yerleşmiş olduğunu belirtmektedir; “*Falios*” olarak andığı bugünkü yerleşimin, adını ise antik coğrafyacılar tarafından “*Billaeus*” olarak isimlendirilen antik nehirden aldığını söylemektedir (D’Anville, 1768 II, 26).

Kente bundan sonrasında *A Dictionary of Ancient Geography* adındaki ansiklopedik eserde, Macbean, 1773’te tarafından kaleme alınmış “*Tium*” maddesinde kısaca ve genel hatlarıyla değinmektedir.

19. yüzyılın başında bölgeye ilk ziyaret yapanlardan biri Britanyalı Gezin, Diplomat ve Yarbay Sör John Macdonald Kinneir’dir (1782–1830). 1808–1814 yılları arasında dünyanın pek çok bölgesine keşif ziyaretleri yapan gezgin, “*Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814*” adlı eserinde, Constantinopolis’ten başlayıp elçi olarak

İran'a yaptığı bir seyahati anlatmaktadır. Gezgin bu seyahati kapsamında İzmit, Sakarya, Bolu ve Gerede'den geçerek kuzeye yönelmiş, 12 Mayıs 1814 tarihinde "Failos" olarak adlandırdığı Filyos'un hemen güneyinden geçmiş ve Bartın'a doğru yoluna devam etmiştir. Bölgenin o dönemki coğrafi yapısı ve bitki örtüsü hakkında önemli bilgiler ve detaylar sunan gezgin, ayrıca antik bir köprünün kalıntılarında da bahsetmekte ve adını vermediği ırmağın (Filyos?), Küçük Asya'daki en iyi ırmaklardan biri olduğunu da söylemektedir (Kinneir, 1818, 276).

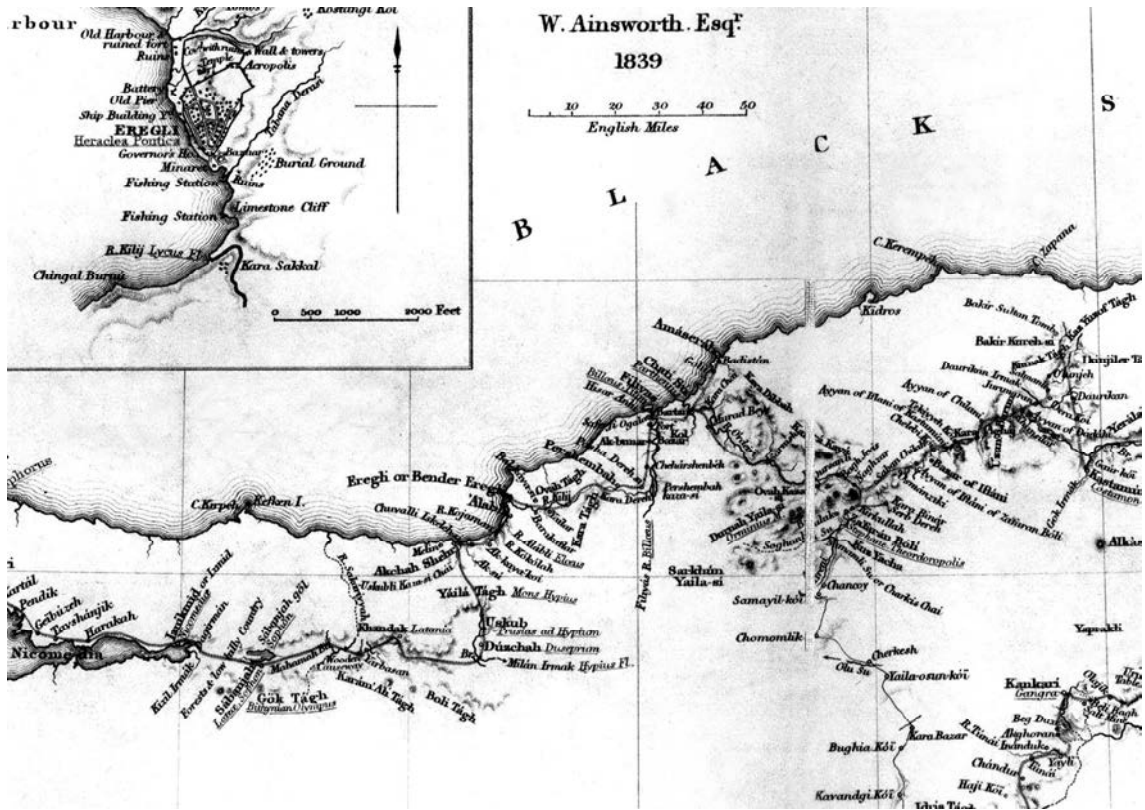
Britanyalı Tarihçi, Coğrafyacı ve Denizbilimci James Rennell (1742–1830), Anadolu'nun hemen hemen her yerini tasvir ettiği 1831 yılına tarihli iki ciltlik yapıtının ikinci cildinin beşinci bölümünde Bithynia, Paphlagonia ve Pontus'u ele almıştır. Yazar burada "Falios" olarak adlandırdığı modern yerleşimin adının Billaios Irmağı'ndan geldiğini söylemekte olup, her iki tarafında Kaukon'ların yaşamış olduğunu söylemiştir. Adını Tium ve Tios olarak belirttiği antik kent ile ilgili bir kalıntının varlığına dair bir şey duymadığı söyleyen Rennell anlaşılan odur ki, Filyos'a hiç ziyarette bulunmamıştır. Yazar ayrıca sonrasında zikrettiği Parthenios Nehri'ni ve Bartın şehrini Bithynia'nın sınırı olarak kabul etmiş ve bundan sonrasını Paphlagonia bölümünde değerlendirmiştir (Rennell, 1831, 115).

Kenti 19. yüzyılda en erken ziyaret edenlerden biri de Fransız Arkeolog ve Tarihçi F. M. Charles Texier'dir (1802–1871). Gezgin, ilki 1833–1837, ikincisi 1843 yıllarında olmak üzere, Anadolu'nun büyük bir bölümünde yıllarca süren seyahatler ve incelemeler yapmış; bu çalışmaların sonuçlarını ise 1862 yılında yayımlamıştır Texier, bu seyahatleri esnasında Filias olarak andığı Filyos'a uğrayarak, çok fazla bilgi vermeden "Tieium" dediği antik kentin sadece kalenin sur kalıntılarında bahsetmekte ve Pergamon Krallığı'nın kurucusu sayılan Philetairos'un bu kentten olduğunu belirtmektedir (Texier, 1862, 624).

Devrinin önemli misyonerlerinden Fransız Dilbilimci Eugène Boré (1809–1878), İstanbul'dan Erzurum'a doğru yolculuk ederken 13 Mayıs 1838'de önce, tarihini ve antik kalıntılarını detaylı olarak anlattığı Karadeniz Ereğlisi'ne (Boré, 1840 I, 208), 19 Mayıs 1838'de ise Filyos Çayı'nı takiben, Çarşamba ve Perşembe beldelerinden geçerek, coğrafyacılar tarafından pek bilinmediğini düşündüğü Filyos'a gelir (Boré, 1840 I, 217–224). Gezgin, antik kentin yazar Strabon'dan alındığı tarihine ve etnik yapısına kısaca değindikten sonra, yüzeyde görebildiği antik yapıları ve kalıntıları ölçülerini de vererek ayrıntılı olarak tarif etmektedir (Boré, 1840 I, 222–224); burada kalıntılar arasında metnini vermediği bir yazıttan da bahsetmektedir (Boré, 1840 I, 223). Boré, Filyos'tan ayrıldıktan sonra Bartın ve Amasra'ya ulaşır ve yoluna devam eder (Boré, 1840 I, 22–235). Eser, Boré'nin mektuplarının derlemesinden oluşmaktadır.

Britanyalı entelektüel bir aileye mensup olan Yerbilimci, Coğrafyacı ve Gezgin William Francis Ainsworth (1807–1896), Doğu'yu ve Anadolu'yu ziyaret etmek amacıyla birçok gezi yapmıştır. 1938 yılı sonbaharında İstanbul'dan başladığı bu gezilerinin birinde Karadeniz Bölgesi'ni katetmiş ve tekrar güneybatıya dönerek Ankara'ya ulaşmıştır (Harita 1). Bu sayede Kuzey Anadolu'nun birçok yerleşimini ziyaret etme fırsatını yakalamıştır. Bu seyahati esnasında, aldığı gezi notlarını ertesi yıl, önce detaylı bir makale halinde "IX. Notes on a Journey from Constantinople, by Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1838" başlığıyla yayımlamıştır (Ainsworth, 1839, 216–276). Daha sonra bu makalesini diğer gezi çalışmalarıyla birleştirip, Anadolu'nun bu dönemdeki coğrafi ve sosyo-kültürel tablosunu çizdiği iki ciltlik seyahatnamesinin ilk cildinde yeniden sunmuştur (Ainsworth, 1842). Gezgin, bu seyahati esnasında Zonguldak sınırları içinde önce Alaplı'ya sonra Karadeniz Ereğli'ye oradan da Filyas olarak andığı Filyos'un güneyindeki köy ve kasabalardan geçerek Filyos merkezine varmış ve burada bir gece kalmıştır (12–13 Ekim 1838); Ainsworth notlarında, Filyos/Hisarönü'nde geçirdiği kısa zaman içinde, "Tium" olarak andığı antik kente ilişkin çevrede görebildiklerini aktarmakta ve ayrıca gezip gördüğü civar köyleri ile burada yaşadıklarını kısaca dile getirmektedir. Yazar, antik kalıntılar arasında kale surları ve kapıları, tapınak, tiyatro, su kemeri, lahit mezarlar ile sütun parçalarından bahset-

mektedir (Ainsworth, 1839, 230–232; 1842, 50–51); ancak herhangi bir yazıtlarla karşılaşmadığını da özellikle belirtmektedir (Ainsworth, 1839, 231). 1839 tarihli çalışmasının bütününde J. Rennell (1831)'e sık sık göndermeler yapan Ainsworth, Tios'u anlatırken de öncülünün kent hakkında söylediklerini (Ainsworth, 1839, 115) aynen aktarmaktadır (Ainsworth, 1839, 230). Gezgin, “gerçek bir İonia kolonisi” ve “Karadeniz’in küçük mücevheri olarak” andığı kentten ve kentteki bu kısa gezisinden oldukça memnun kalmış olacak ki, buradan üzülmeye ayrıldığını ve sadece bir antikacı veya arkeoloğun değil, basit bir doğa aşığına bile burada memnuniyetle bir ayını geçirebileceğini belirtmektedir; ayrıca onun tabiriyle Filyos Irmağı, güneyden kuzeye doğru en güzel vadinin içinden akan soylu bir ırmaştır (Ainsworth, 1842, 51). Gezgin, bundan sonrasında ise rotası üzerindeki civar köyleri ziyaret ederek Filyos Çayı boyunca ilerlemiş; at sırtında ve doğa koşullarının getirdiği zorluklar içinde Bartın ile akabinde Amasra'ya ulaşmıştır (15 Ekim 1838).



Harita 1. W. F. Ainsworth'un 1839'daki Gezi Rotası

Ainsworth, 1842: Part of Asia Minor to illustrate the route of W. Ainsworth. Esq. 1839)

Doğu'ya ulaşımında, Fırat Irmağı'nın ve vadisinin kullanılabilirliğine ilişkin bir rapor hazırlaması yönünde aldığı bir emirle İngiliz Hükümeti tarafından görevlendirilen kaşif ve gezgin Francis Rawdon Chesney (1789–1872), dört ciltlik bir eser hazırlamıştır. Bu çalışmanın ilk cildinde, Bolu kentini anlatırken, kıyıdaki Ereğli, Hisarönü ile Filyos kasabaları ile Filyos Irmağı'nı (Filyas, Hisar Anlı, Ereklî olarak anar) bu kentin sınırları içine dâhil eder (Chesney, 1850, 321). Yazar, Filyos Irmağı hakkında bilgiler verdikten sonra, Tios antik kentinin Filyos'un küçük limanının yakınında olduğunu söylemektedir. Verdiği bu bilgilerin yanı sıra, yukarıda anlattığımız üzere buraya daha önce gelen W. F. Ainsworth'a gönderme yaparak kentte tapınak, amfiteyatrosu, saray ve bazı lahitler olduğunu da aktarır (Chesney, 1850, 323).

Bir diğer İngiliz C. Knight'ın editörlüğünü yaptığı *The English encyclopaedia*'daki “Anatolia”

maddesinde “*Filyas*” olarak adlandırılan nehrin ağız bölgesinin koordinatları ve geçiş rotası hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Söz konusu eserdeki maddede Tios için gene W. F. Ainsworth’un notlarına gönderme yapılmaktadır (Knight, 1854, 333 vd.).

Fransız Hükümeti tarafından, Karadeniz ile Hazar Denizi’nde ve bu denizleri çevreleyen ülkelerde coğrafya ve tarih alanlarında bilimsel araştırmalar yapmak üzere görevlendirilen Xavier Hommaire De Hell (1812-1848), ve ressam Jules Laurens (1825-1901) ile 1846 Şubat’ında Paris’ten ayrılır. Bu seyahat esnasında yolu Karadeniz Ereğlisi, Filyos ve Amasra’ya da düşer. 15 Temmuz 1847 tarihinde Filyas olarak andığı bugünkü Filyos sınırları içinde olduğunu anladığımız Hommaire De Hell, kentte gördüğü kalıntıları ve bunlar hakkındaki yorumlarını dile getirir (Hommaire De Hell, 1854, 329). Bu seyahatte yanında bulunan J. Laurens ise Filyos Kalesi surlarından bir bölümünün kalem ve suluboya tablosunu yapmıştır (Fig. 1). Bu tablo, Tios’tan bir görüntüyü bizlere sunan, bilinen ilk görsel çalışma özelliğini taşımaktadır.



Figür 1. Tios Antik Kenti Yapı Kalıntılarında Bir Bölüm (Kalem/Suluboya)

Jules Laurens’in Türkiye Yolculuğu, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Mayıs 1998, 123.

Kentle ilgili yazılmış ilk monografik eser, Paul Becker tarafından Rusça kaleme alınmış (Becker, 1852) ve 1853’te çalışma gene Becker tarafından Almanca olarak bir makale halinde yayımlanmıştır. Adı geçen bu eserlerde, Roma İmparatoru Geta Dönemi’ne ait ve Zeus’u betimleyen bir Tios kent sikkesini tanıtmak amacıyla yola çıkan araştırmacı, çalışmasının ilk bölümünde, kentin Hellenistik Dönem tarihini antik kaynaklar ışığında detaylı olarak anlatmaktadır (Becker, 1853, 189–199). İkinci bölümde ise, söz konusu sikkeyi yorumlamaktadır (Becker, 1853, 199–209).

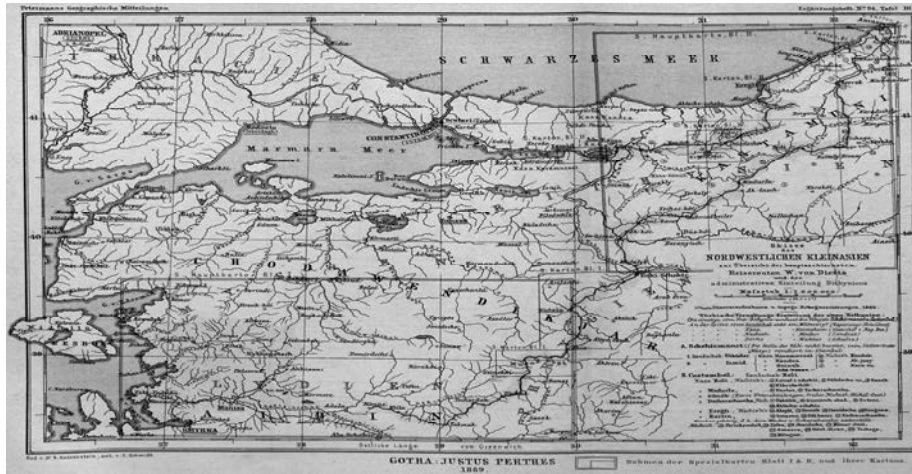
W. Ainsworth, olasılıkla yukarıda bahsettiğimiz gezilerinin birikimlerinden faydalanarak, Karadeniz kıyılarının yeraltı ve yerüstü zenginliklerini anlattığı makalesinde bir önceki çalışmalarına benzer şekilde Filyos Irmağı ve Tios hakkında bilgiler sunmaktadır (Ainsworth, 1855, 236–237, 241):

“Antik adı Billaios olan, Filyos vadisi ve nehri, Karadeniz kıyısının bu bölümünde iç bölgelere açılan ve uzanabilen en önemli noktadır. Hiç bir şey bu güzel ırmağın, güzel ağaçları, doğası ve vadisindeki ekili araziyle boy ölçüşemez. Vadisi köylerle doludur ve güney sınırı, antik

Hadrianopolis'in, Bolu'nun zengin ve verimli bölgesine açılır. Antik Çağ insanları da, iç bölgelere geçmek için Billaios Irmağı Vadisi'nden yararlandılar. Antoninum Itinerarium, Tios'tan Ankyra'ya, oradan da tüm Küçük Asya'ya kadar uzanan uzun bir yolun kaydını içermektedir. Bu anayolun kalıntılarının-geçitleri, askerî karakolları ve istasyonları- izleri hâlâ her adımda görülebilmektedir. Fakat Tios kenti bugün açık bir şekilde bir harabedir”.

Finlandiyalı Arkeolog, Nümismat Alexandre Boutkowski-Glinka (1827-1896) ise, P. Becker tarafından yazılan yukarıda belirttiğimiz çalışmaları temel alarak, iki fasikül şeklinde kendi adıyla Paris'te yeniden yayımlamıştır (Boutkowski-Glinka, 1864, 1867). Yazar her iki fasikülde, Becker'in Tios kentinin tarihini ve sikke yorumlarını kelimesi kelimesine, neredeyse bir kopyası gibi tekrar etmektedir.

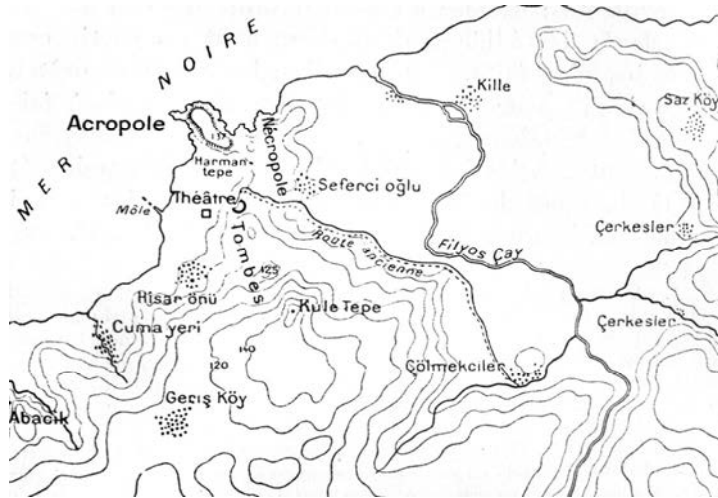
Kenti ziyaret eden gezginlerden biri de Alman Arkeolog Walther Von Diest'tir (1851–1932). Von Diest, Prusya Kraliyet Ordusu'ndan (1. Garde-Regiment zu Fuß) Teğmen Otfried Prinze von Schoenaich-Carolath (1860–1914) ile Bergama'dan başladığı seyahat kapsamında, ilk etapta Frigya üzerinden Amasra ve Bartın'a geçmiştir; ardından buradan yola çıkarak 1886 yılının 29–31 Ekim tarihleri arasında, Filyos'a ulaşan yolun üzerindeki Çayköy ile Çömlekçiler gibi köylere uğramış; nihayetinde Filyos'a ulaşmıştır (Harita 2). Gezgin, Filyos ve çevresinde gördüğü antik kalıntıları bizlere, zaman zaman Ainsworth'a göndermelerde bulunarak, günlük şeklindeki seyahatnamesinde detaylı olarak aktarmaktadır (Von Diest, 1889, 73–76). Bunları anlatırken, Tios kentinin antik kaynaklara dayanan tarihinden de genel hatlarıyla bahsetmektedir. Von Diest, yazdıklarına ek olarak, eserinde, bugün bizim için çok kıymetli olarak nitelendirilebileceğimiz gezi rotasını ve bölgenin detaylı haritalarını ortaya koymaktadır. Bu haritalar kapsamında Tios (Harita 3), Herakleia Pontika, Amastris ve Prusias ad Hypium antik kentlerinin yerleşim planlarını ayrıca görmekteyiz. Arkeolog, kayıt altına aldığı yazıtları diğer bir Alman Arkeolog Gustave Hirschfeld'e (1847–1895), üzerinde çalışması amacıyla sunmuş; Hirschfeld de anılan Bithynia ve Paphlagonia yazıtlarını, kendisinin 1882 sonbaharında Paphlagonia seyahati esnasında (Hirschfeld, 1883, 275–280) bulduğu yazıtlarla birleştirerek, tek bir çalışma altında yayımlamıştır (Hirschfeld, 1888, 863–892); söz konusu çalışmada Tios kentinden de bir yazıt yayımlamış olup, bu yazıtın Von Diest tarafından Hirschfeld'e aktarıldığını düşünmekteyiz (Hirschfeld, 1888, 881, no. 43).



Harita 2. W. Von Diest'in Gezi Rotası, Von Diest, 1889.

Filyos'u ziyaret ederek, antik kent ile ilgili belki de en detaylı çalışmalar yapan önemli bilim adamlarından biri de, Anadolu arkeolojisi ve eskiçağ tarihi ile ilgili sayısız ve çok kıymetli çalışmalar ortaya koymuş olan Fransız eskiçağ tarihçisi ve epigraf Louis Robert'tir (1904-1985). İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün kurucusu da olan Robert, 1932 senesinin Kasım ayında, Fransa konsolosu M. Louis Legarde'nin katkılarıyla, Batı Karadeniz ve Filyos'ta da çalışmalar yapmıştır. Fransız bilimadamı kentte kaldığı Kasım ayı içinde arkeolojik yapı kalıntılarını detaylı olarak tasvir etmiş ve planlarını çizmiş, yüzeyde görebildiği tüm yazıtları kopyalamış, bir kısmının da fotoğrafını çekmiştir. O günkü durumunu gösteren ve bugünkü arkeolojik çalışmalar için oldukça önemli olan fotoğraflardan bir bölümü de Robert tarafından çekilmiştir (Fig. 2-4).

Araştırmacı, kentte yaptığı çalışmaların ilk sonuçlarını genel olarak 1934 yılında yayımlanan bir makalesinde sunmaktadır (Robert, 1934, 88-94). Yazar burada Tios kenti hakkında genel bilgiler sunmakta olup, kentte gördüğü, E. Kalinka tarafından daha önceden yayımlanmış bir Hellence yazıtın hem fotoğrafını vermekte, hem de yazıtı detaylı olarak bilim dünyasına yeniden sunmaktadır. Robert, Tios kentiyle ilgili yaptığı çalışmaların asıl sonuçlarını *Études Anatoliennes* adlı Fransızca eserinin "Documents de Tieion" bölümünde anlatmaktadır (Robert, 1937, 266-296, planches IX-XVI). Burada, yaptığı bütün inceleme ve kayıtlarını sunan Robert, arkeolojik alanların çizim ve planları ile ayrıca kentten kaydettiği yazıtları metinleriyle birlikte vermektedir. Bu yazıtlara ek olarak ilgili yerlerde Tios'a ilişkin başka yerlerde bulunmuş olan yazıtlardan çalışmada bahsetmektedir. Bunların yanı sıra, Tios kentinin antik kaynaklardan yansıyan tarihini tüm yönleriyle ve çizdiği iki kent haritasıyla ortaya koymaktadır (Har. 4). Yazar kendisinden önce kenti ziyaret eden gezgin ve bilim adamlarının kent hakkında yazdıklarını da eserinde bizlere aktarmayı ihmal etmez. L. Robert 30 yıl sonra, 1963'te Filyos'a ikinci kez seyahatte bulunmuş ve buna ilişkin bilgilerini 1977'deki makalesinde vermiştir: Tios'tan bir yazıtı tanıttığı ve yorumladığı makalesinde, epigrafik belge ve nümismatik veriler ışığında kentin tarihine ilişkin önemli bilgiler ortaya koymaktadır; ayrıca kente ve Filyos Çayı'na ilişkin fotoğrafları da bu çalışmasına eklemiştir (Robert, 1977, 54-64). Bilim adamı, 1937 ve 1977 tarihli çalışmalarının ardından bir sonraki yayını 1980 yılında yapmış, eserinin bölümlerini ağırlıklı olarak Karadeniz Bölgesi'nin tarihi coğrafyası ve antik kentlerine ayırmıştır. Yazar, bu çalışmanın 6. bölümünde "Monnaies et Fleuves de Paphlagonie et de Bithynie" başlığı altında Filyos Çayı'nı, kentin kırsal bölümlerini ve kentin egemenlik alanının sınırlarını, sikkeler ve kent çevresinde yaptığı geziler çerçevesinde ele almakta; bu kapsamda bölgeye ziyarette bulunmuş seyyah-bilimadamlarının söylemlerini de aktarmaktadır (Robert, 1980, 165-190).



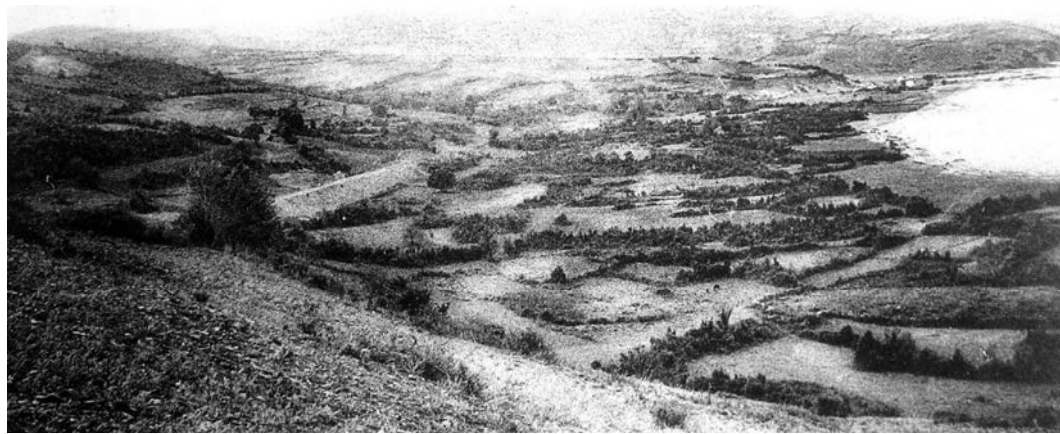
Harita 4. L. Robert'in Tios Antik Kenti Haritası, Robert, 1937, 270, fig. 2



Figür 2a. Filyos Genel Görünüm, Robert 1937, planche XIV.1



Figür 2b. Filyos Genel Görünüm Bugünkü Hali, Tios Kazıları Fotoğraf Arşivi



Figür 3a. Filyos *Akropolis*'ten Aşağı Kente Bakış, Robert 1937, planche XI.2



Figür 3b. Filyos Akropolis'ten Aşağı Kente Bakış (Bugünkü Hali), Tios Kazıları Fotoğraf Arşivi



Figür 4a. Savunma Kulesi veya Kiliseye Ait olduğu Düşünülen Yapı Kalıntıları, Robert 1937, planche X.2



Figür 4b. Yapı Kalıntıları (Bugünkü Hali), Tios Kazıları Fotoğraf Arşivi

Kastamonu Müzesi Müdürü olan Ahmet Gökoğlu (1902-1981), müze müdürlüğü sırasında, Paphlagonia Bölgesi'nin ilk kültür envanterini yapmak amacıyla, kendinden önce bölgeyi dolaşan gezginlerin rotalarından esinlenerek; Kastamonu, Çankırı, Bolu, Samsun, Sinop ve Zonguldak illerini dolaşmış, burada ulaşabildiği kaya mezarları, tümülüsler, tapınaklar, medreseler, camiler v.b. tüm kültür varlıkları ile küçük-büyük arkeolojik eserleri, Osmanlıca el yazısı ile kayıt altına almıştır. On dört adet not defterinde topladığı araştırma notlarını, bir cilt altında özet şeklinde düzenleyerek 1952 yılında yayımlayan A. Gökoğlu, bu çalışmada Filyos kalesini, kilisesini, kaya tünellerini ayrı başlıklar halinde detaylı olarak anlatmaktadır. Bunun yanı sıra amfiteyatrosu ve tapınağın varlığından ve yerleşimden daha önceden bulunmuş arkeolojik malzemelerden de bahsetmektedir (Gökoğlu, 1952, 25, 129, 139, 169). A. Gökoğlu'nun o dönem yayımlanmayan not defterleri ise Dökü, Şimşek, & Dinç, 2010'de derlenerek Türkçe çevirileriyle yayımlanmıştır (Konu hk. ayrıca bk. Dökü, Şimşek, & Dinç, 2006). Bu not defterlerinde, o dönem Zonguldak Halkevi'nden Kastamonu Arkeoloji Müzesi'ne getirilen Filyos'ta bulunmuş heykellere ve esere rastlamaktayız (a.g.e., 50-51, 54-55, 66-67, 68-69, 70-71, 78-79, 82-83, 94-95, 96-97, 258-259, 260-261, 262-263, 264-265, 276-277).

Oxford Üniversitesi'nde Bithynia, Paphlagonia ve Pontus üzerine tarihi-coğrafi bir doktora çalışması yapan D. R. Wilson, araştırmasında Tios kentine de yer vermekte; antik kaynaklar çerçevesinde Tios kentinin tarihi, ekonomisi ve sosyo-kültürel yapısını genel hatlarıyla ortaya koymaktadır (Wilson, 1960, 152-155). Bithynia ile ilgili önemli bir çalışma olarak addedebileceğimiz eserde, Doğu Bithynia ve Paphlagonia bölgelerindeki antik yollar da ele alınmaktadır (Wilson, 1960, 340-345).

P. R. Franke, (1966, 58-67), Tios kentinin "*Pseudo Otonomi*" olarak da adlandırılan ön yüzünde portre taşımayan Roma Dönemi sikkelerinden bir kısmını ele alan ve bu sikkeleri tarihsel olarak değerlendiren önemli çalışmalardan biridir. Çalışmada sikkeler, fotoğraflarıyla birlikte katalog halinde sunulmaktadır. Söz konusu bu katalogun yanı sıra, kente ait Hellenistik ve Roma dönemlerine ait sikkeler, çeşitli sikke kataloglarında verilmektedir. (Bu sikke kataloglarından başlıcalarını kronolojik olarak şu şekilde sıralayabiliriz: *Rec. Gén. "Tius"*, 1-179 [1925], *SNGCop.* 610-621 [1944], *SNGvAul.*, 917-1040 [1957], *BMCBithynia*, "Tium", 1-23 [1963], *SNGvAulNach.* 7171-7190 [1967], *SNGTübingen*, 2151-2163 [1985]).

E. Pfuhl ile H. Möbius, Doğu Hellen dünyasından ve Küçük Asya'dan rölyefli mezar stellerini katalog halinde verdikleri eserlerine, bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde olan Tios kentinden de iki mezar stelini, fotoğraflarıyla birlikte dâhil etmektedirler (Pfuhl, & Möbius, 1977, 104, no. 233, abb. 16; 422, no. 1743, Tafel 252).

Anadolu'nun birçok kentini gezerek, bu kentlerin tarihçeleri ve epigrafisi üzerine çok sayıda yayım yapan İngiliz Filolog G. E. Bean, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* adlı ansiklopedi çalışmasında, Tios/Tion/Tieion (Filyos) başlığı altında kentin genel bir tarihçesini kısaca verip, gözlemlerine dayanarak kentin o günkü arkeolojik kalıntılarından ana hatlarıyla bahsetmektedir (Bean, 1979², 925).

Küçük Asya'daki antik kentlerin adlarının listesini veren ve bu isimleri filolojik olarak inceleyen, L. Zgusta, bu kapsamda Tios kentinin antik kaynaklarda geçen isimlerini incelemektedir (Zgusta, 1984, 618 vd, §1337, s.v. "Τίειον, Τίος, Τήιον").

Anadolu'nun birçok bölgesini gezerek, sayısız epigrafik araştırmalar yapan İngiliz epigraf D. French, Anadolu'daki Roma Dönemi miltaşlarını bir *corpus* altında toplamak amacıyla, Tios kenti çevresinde de araştırmalar yapmış, burada yüzeyde görebildiği miltaşlarını kayıt altına almıştır. Söz konusu araştırmalarını *Roman Roads and Milestones of Asia Minor* adlı çalışmasında toplayan bilimadamı, burada hem daha önce yayımlanan hem de kendi bulduğu Tios kenti miltaşlarının katalogunu sunmaktadır (French, 1988, no. 982-990). Bu miltaşlarının buluntu yerlerini güncel bir harita üzerinde göstererek, kentten diğer bölgelere ulaşımı sağlayan antik

yolların güzergâhını göstermeye çalışmaktadır (French, 1988). Ancak bilimadami, bulduğu bazı yeni miltaşlarının metinlerini vermemekte, bunun yerine sadece dönemini ve buluntu yerini ortaya koymaktadır.

Son dönemde Pontus ve Bithynia bölgeleriyle ilgili Alman eskiçağ tarihçisi ve epigraf Ch. Marek çalışmalar yapmıştır. Araştırmacı, Karadeniz Bölgesi'nde uzun soluklu yüzey araştırmaları kapsamında birçok kenti ve müzeyi ziyaret etmiştir. Yaptığı çalışmaların sonuçlarını iki kitap halinde yayımlamıştır (Marek, 1993, 2003). Bu çalışmalarda bölgenin siyasi, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel tarihini, bugünle karşılaştırarak ve çok sayıda görsel malzemeyle destekleyerek anlatan Ch. Marek, yeri geldiğinde Tios kentine de değinmektedir (Marek, 1993, 257, Gesamtindex, s.v. “Tieion”; 2003, 192, index s.v. “Tieion”). Yazar ziyaret ettiği, Filyos Beldesi'ne ve antik kalıntılara ait fotoğrafların (Marek, 1993, Tafel 5, 6, 7) yanı sıra Tios'a ait üçü müze-lerde, biri kent arazisinde olmak üzere dört yazıtın fotoğrafını da sunmaktadır (Marek, 1993, Tafel 2/2, 4/4; 2003, 49, Abb. 73; 69, Abb. 105; 143 Abb. 218-219).

K. Belke, Paphlagonia ve Honorias bölgelerini anlattığı önemli çalışmasında, kenti “Tios” başlığı altında ele almakta; burada kentin Bizans Dönemi'ne kadarki genel tarihi hakkında kısaca bilgiler verdikten sonra, bilhassa antik-modern kaynaklar ve kentten bulunmuş mühürler ışığında, Bizans Dönemi tarihini detaylı olarak anlatmaktadır. Ayrıca kentteki arkeolojik kalıntılar hakkında da bilgiler sunmaktadır (Belke, 1996, 276 vd.).

Mezar epigramlarıyla ilgili kapsamlı ve önemli bir katalog çalışması olan Merkelbach, & Stauber, 2001'de Tios kentine ait 4 mezar epigramının Hellence metnini ve bilgilerini, Almanca çevirileriyle birlikte vermektedir (Merkelbach, & Stauber, 2001, 282–284).

Filyos doğumlu Müzeci-Arkeolog İzzet Esen, kentin sahip olduğu arkeolojik değerlerini tanıtmak ve buraya dikkat çekmek amacıyla, kent hakkında bilinen ilk Türkçe makaleyi yayımlamıştır (Esen, 2003, 196–224). Çalışma Tios kentinin tarihini modern kaynaklar ışığında genel bir çerçeve içinde ele almakta ve antik kentin kalıntılarını fotoğraflar eşliğinde bilim dünyasına sunmaktadır.

G. Lang, (2003, 570–573) ise, Anadolu'nun klasik kentlerinin ele alındığı ansiklopedik sözlük niteliğindeki eserde, “Tios” maddesi altında, kentin ağırlıklı olarak sikkelerini ve bu sikkelerdeki lejantları değerlendirmekte; ayrıca kentin aldığı isimler ile siyasi tarihi hakkında genel bilgiler vermektedir.

Karadeniz tarihi ve kolonizasyonu ile ilgili sayısız makale kaleme alan G. Tsetschladze, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* adlı çalışma kapsamında, “Tieion (Tianos)” başlığı altında antik kenti ele almakta, kentin tarihiyle birlikte, polis statüsünü tartışmakta, etrafındaki diğer kentlerle olan siyasi organizasyonuna değinmektedir (Tsetschladze, 2004, 963–964, no. 733).

Tios kentinde 2006 yılında arkeolojik kazıların başlamasından itibaren ortaya konulan “ilk bilimsel çalışma”, kentteki kazıların başkanlığını da yürüten şu an Karabük Üniversitesi Arkeoloji Bölüm Başkanı olan Prof. Dr. Sümer Atasoy tarafından kaleme alınmıştır (Atasoy, 2008, 91–97). S. Atasoy'un, kazı başkan yardımcıları ile birlikte “Kazı Raporları” çerçevesinde iki sene arayla iki yazısı daha yayımlanmıştır. Bunlardan Atasoy, & Ertuğrul, 2009, 1–14'te sırasıyla *akropolis*, kent merkezi, tiyatro, *nekropolis* ve diğer alanlarda yapılan kazı çalışmalarından bahsedilmektedir. Atasoy, & Yıldırım, 2011, 1–16'de ise gene *akropolis*'teki kazılarda ortaya çıkartılan tapınak platformu ile kilise tanıtılmaktadır. Bu rapor kapsamında ayrıca Arkeolog A. Toydemir Sabuncu tarafından Bizans Dönemi çanak-çömlek buluntuları genel hatlarıyla incelenmektedir.

Bu yayınların yanı sıra kazı ekibi üyelerinden, İ. F. Sönmez ve Öztürk, (2008, 129–138) tarafından Tios antik kentinde yüzeyde görülebilenler ile kazıda ilk iki yılda ortaya çıkarılan

yapılar genel hatlarıyla ve fotoğraflarıyla tanıtılmıştır. B. Öztürk (2008, 63–78) ayrıca, Tios kentinin kuruluşundan Bizans Dönemi sonuna kadarki tarihini genel hatlarıyla ortaya koyan bir çalışma yayımlamıştır. Melbourne Üniversitesi'nden W. Anderson'un, (2009, 265–277) ise kentin tarihini akropolündeki çanak-çömleği değerlendiren bir makalesi vardır.

Karadeniz Ereğli Müzesi'nden 10 yeni yazıtın yayımlandığı Öztürk, & Sönmez, 2009, 129–138 çalışması kapsamında, Tios kentinden müzeye getirilmiş, biri mezar teknesine biri de kaideye ait olan iki mezar yazıtı tanıtılmaktadır (a.g.e., no. 7 ve 9).

Son olarak, Akyürek-Şahin, & Uyar, 2009, 137–148'de ise Tios kenti teritoryumunda, Filyos Çayı kenarında tespit edilmiş gümrük depoları olduğu düşünülen yapılar ile burada bulunmuş Tios kentine ait bir yazıtlı kurşun ağırlık, fotoğraflar, yorumlar ve daha önce kentten bulunmuş eserlerle karşılaştırılarak tanıtılmaktadır.

Sonuç

Görüldüğü üzere Zonguldak Filyos Bölgesi ile Tios, gerek bilimsel araştırmalar gerekse askeri, kültürel ve ekonomik amaçlı geziler kapsamında arkeolog, epigrafist, gezgin, elçi ve misyonerler tarafından birçok kez ziyaret edilmiş ve hakkında notlar tutulmuştur. 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın sonlarına kadar Ch. Texier, E. Boré, W. F. Ainsworth, H. De Hell, W. Von Diest, E. Kalinka, G. Mendel, L. Robert, D. French ve Ch. Marek gibi İngiliz, Fransız ve Alman bilim insanları tarafından önemli uğrak veya durak yerlerinden biri haline getirilmiştir. Söz konusu bu kişiler yaptıkları çalışmaların sonuçlarını veya gözlemlerini gerek günlükler şeklinde gerekse sonradan kaleme aldıkları yazılarla yayımlamışlardır. Ziyaret ve çalışma amaçlı gelen bu kişilerin yanı sıra, kentte hiç bulunmamış; ancak kentle ilgili tarihsel, epigrafik veya nümismatik çalışmalar yapmış olan veya kente değinen P. Becker ve P. Franke gibi bilim adamları da olmuştur. Bunun yanı sıra kent, birçok tarihsel ve ansiklopedik çalışma kapsamında da yerini almıştır. Antik Filyos ve Tios antik kentine ilişkin bugün ulaşamadığımız bilgilerin büyük bir kısmını bu yazarların eserleri ve notları sayesinde öğrenebilmekteyiz.

Kentte 2006 yılında arkeolojik kazıların başlamasına ve bununla paralel olarak, toprak altı buluntulara ulaşılmasına kadar olan süreçte, yüzeyde ve müzelerde kayıt altına alınan kentin yazıtları, G. Hirschfeld, E. Kalinka, G. Mendel, L. Robert, R. Merkelbach, & J. Stauber, B. Öztürk, & İ. F. Sönmez gibi birçok yazar tarafından yayımlanmıştır. Bir kısmının yerini hala bilemediğimiz ve belki tahribattan dolayı yok olan bu yazıtlar hakkındaki bilgiler de bu yazarların bizlere aktardıklarıyla sınırlıdır. Kent tarafından bastırılmış sikkeler için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Bu sikkelerin bilgileri ve fotoğrafları da ilgili birçok farklı sikke katalogunda yayımlanmış olup, dağınık haldedir.

Batılılar tarafından gösterilen bu ilginin aksine, bilindiği kadarıyla Türk biliminsanlarının anılan bölgeye gelişi ancak 20. yüzyılın ortalarından itibaren başlar. Bunlar arasında gördüğümüz A. Gökoğlu ve yaklaşık 50 yıl sonrasında İ. Esen'in eserlerinde Tios antik kentiyle ilgili bilgiler edinebiliyor ve kentten çekilmiş fotoğrafları görebiliyoruz. Tios'a hakettiği ilginin gösterilmesi ise 2006 yılında olmuştur. Bu yıldan itibaren Prof. Dr. Sümer Atasoy'un başkanlığında, kentte arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları başlatılmıştır.

Karadeniz'in çevresi buraya kıyısı bulunan ülkelerin biliminsanları tarafından kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Bulgar, Romen, Rus ve Gürcü araştırmacıların yaptığı kazılar ve araştırmalar sonucunda, Karadeniz kıyılarında kurulmuş kentler ile bu kentlerin gerek komşuları gerekse Ege ve Akdeniz dünyasıyla ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkileri ortaya çıkarılmaktadır. Bu sayede buralardaki kentler, turizm açısından önemli konuma ulaşmışlardır.

Ülkemizin Karadeniz kıyılarının tarih ve arkeoloji yönünden araştırılması ise, ne yazık ki bugüne kadar yetersiz kalmıştır. Günümüzde Karadeniz kıyısı boyunca doğayı ve kültürel varlıklarımızı yok etmekte olan çarpık kentleşme, sanayileşme, geniş yol yapımları geçmişe ait

tarih, coğrafya ve folklor izlerini silmektedir. İçinde Filyos Çayı ve Vadisi'nin de yer aldığı, bölgenin kalkınması adına yapılacağı ön görülen her türlü sanayi, liman, baraj... gibi projelerin, geleceğe aktarmakla görevli olduğumuz bu değerlerimizi dikkate alarak ve koruyarak planlanmasını, bunlar üzerine tekrar tekrar düşünülmesini ve bu konuya hassasiyet gösterilmesini diliyoruz. W. F. Ainsworth'un "Karadeniz'in Küçük Mücevheri" olarak andığı Filyos'tan başlayarak tüm Karadeniz Bölgesi'nin tarihi ve arkeolojik değerleri ile turizm potansiyelinin farkına varılmasını ve Karadeniz ile ilgili yapılacak her türlü bilimsel çalışmaya daha çok destek verilmesini ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Ainsworth, W. F. (1839). "Notes on a Journey from Constantinople, by Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1838". *Journal of the Royal Geographic Society of London*, 9, 216–276.
- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, Armenia, I*. London.
- Ainsworth, W. F. (1855). "The Resources of the Anatolian Shores of the Black Sea". *Bentley's Miscellany*, 37, 235–241.
- Akyürek-Şahin, E., & Uyar, S. (2009). "Ein neues Bleigewicht aus dem Territorium von Tios in Ostbithynien". *Gephyra*, 6, 137–148.
- Anderson, W. (2009). "Late Byzantine Occupation of the Castle at Tios". *Anatolia Antiqua*, 17, 265–277.
- Atasoy, S. (2008). "Zonguldak-Filyos (Tios/Tieion/TionTianos/Tieium) Kurtarma Kazısı". Ed. İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdizbay, & Ö. Turak. *Euergetes. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı*. 91–97. İstanbul
- Atasoy, S., & Ertuğrul, Ö. (2009). "Filyos – Tios Kazısı 2007". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30/4, 1–14.
- Atasoy, S., & Yıldırım, Ş. (2011). "Filyos – Tios 2009 Yılı Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 32/4, 1–16.
- Bean, G. (1979²). "Tios". *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, 925.
- Becker, P. (1852). *Essai d'explication d'une monnaie inédite, relative à la ville de Tius*. Odessa (non vidi).
- Becker, P. (1853). "Zur Erklärung einer noch unedirten Münze von Tius in Bithynien". *Archiv für Philologie und Pädagogik*, 19, 189–209.
- Belke, K. (1996). *Paphlagonien und Honorias (Tabula Imperii Byzantini, 9)*. Vienna.
- BMCBithynia. *Catalogue of the Greek Coins of Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Kingdom of Bosphorus*. Ed. W. Wroth. Bologna, 1963
- Boré, E. (1840). *Correspondance et mémoires d'un voyageur en Orient, I-II*. Paris.
- Boutkowski-Glinka, M. A. (1864). *Recherches historiques sur la ville de Tium*. Paris.
- Boutkowski-Glinka, M. A. (1867). *Recherches historiques sur la ville de Tium [en Bithynie] et description d'une médaille inédite appartenant à cette ville, dont une atteste une épithète inconnue de Jupiter: Zeus Euresius. Supplément*. Heidelberg.
- Chesney, F. R. (1850). *The expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris: carried on by order of the British Government in the years 1835, 1836, and 1837; preceded by geographical and historical notices of the regions situated between the rivers Nile and Indus, in four volumes, I*, London.
- Clavijo, R. G. (1928). *Embassy to Tamerlane 1403-1406*. Ed. E. Power. English Trans. G. Le Strange. London.
- Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, IV*. Paris.
- D'Anville, J.-B. B. (1768). *Géographie Ancienne Abrégée, I-III*. Paris.
- Dökü, E., Şimşek F., & Dinç, G. (2006). Ahmet Gökoğlu Not Defterleri: Paphlagonia Bölgesi İlk Kültür Envanteri. *Anadolu /Anatolia*, 30, 65–82.
- Dökü, E., Şimşek F., & Dinç, G. (2010). *Paphlagonia Heykelleri Hakkında Notlar*. İstanbul.
- Esen, İ. (2003). Antik Tios/Tieion/Villaios (Filyos) Kenti. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı*, 2002, 196–224.

- Franke, P. R. (1966). "Zur Chronologie der autonomen Münzen des bithynischen Tios". *Archäologischer Anzeiger*, 1966, 58–67.
- French, D. (1988). *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, Fasc. II: An Interim Catalogue of Milestones 1-2*. Ankara.
- Gökoğlu, A. (1952). *Paphlagonia*. Kastamonu.
- Hirschfeld, G. (1983), "Notes of Travel in Paphlagonia and Galatia". *The Journal of Hellenic Studies*, 4, 275–280.
- Hirschfeld, G. (1988 II). "Inschriften aus dem Norden Kleinasien, besonders aus Bithynien und Paphlagonien". *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Philosophisch Historische Klasse*, 22, 863–892.
- Hommaire De Hell, X. (1854). *Voyage en Turquie et en Perse, I*. Paris.
- Kalinka, E. (1933). "Aus Bithynien und Umgegend. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien", 28 Beiblatt, 45–112.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814: with remarks on the marches of Alexander and retreat of the ten thousand*, London.
- Knight, C. (1854). *The English cyclopaedia: a new dictionary of Universal Knowledge, Volume I*. London/New York.
- Lang, G. (2003). *Klassische antike Stätten Anatoliens, II: Larisa-Zeleia*. Norderstedt.
- Lindgren, Coll. (1985). "Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant". Ed. H. C. Lindgren, & F. L. Kovacs.
- MacBean, A. (1773). *A Dictionary of Ancient Geography*. London.
- Marek, Ch. (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. Tübingen.
- Marek, Ch. (2003). *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*. Mainz.
- Mendel, G. (1901). "Inscriptions de Bithynia". *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 25, 1–92.
- Merkelbach, R., & Stauber, J. (2001). *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten 2: Die Nordküste Kleinasien (Marmarameer und Pontos)*. München/Leipzig.
- Öztürk, B. (2008). "Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 128, 63–78.
- Öztürk, B., & Sönmez, İ. F. (2009). "New Inscriptions from the Karadeniz Ereğli Museum I". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 132, 129-138.
- Pfuhl, E., & Möbius, H. (1977–1979). *Die ostgriechischen Grabreliefs, I–IV*. Mainz.
- RE. Paulys Real-Encyclopadie der klassischen Altertumswissenschaft.*
- Rec. Gén.* Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure, Commencé par W. H. Waddington continué et complété par F. Babelon et T. Reinach. Tome premier 1er fascicule: Pont et Paphlagonie. 2e édition, Paris 1925
- Rennell, M. J. (1831). *A Treatise of the Comparative Geography of Western Asia, I-II*. London.
- Robert, L. (1937). *Études Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*. Paris.
- Robert, L. (1977). "Documents d'Asie Mineure". *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 101, 43-132.
- Robert, L. (1980). *A Travers L'Asie Mineure*. Athens.
- Ruge, W. (1936). "Tieion". *RE (2) XI Band 6 A/1*, 856–862.
- RPC online
- RPC. II. *Roman Provincial Coinage*. Ed. A. Burnett, M. Amandry, I. Carradice. (1999). British Museum Press. London.
- SNGv. Aulock Bithynien*. Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland: Sammlung von Aulock, Pontus-Paphlagonien-Bithynien. 1-1049. Berlin 1957.
- SNGv. Aulock Nachtrage Bithynien*. Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland: Sammlung von Aulock, Nachtrage I. Pontus-Armenia Minor-Paphlagonien-Bithynien, 6664-7190. Berlin, 1967.
- SNGCopBithynia*. Sylloge Nummorum Graecorum Copanhen, 18: Bosphorus Bithynia, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, Copanhen. 1944.

- SNG Leypold*. Sylloge Nummorum Graecorum. Sammlung Leypold. Band I: Pontus-Lydien. 2000. Wien.
- SNGTübingen Bithynien*. Sylloge Nummorum Graecorum. Münzsammlung der Universität Tübingen, 3. Akarnien – Bithynien. Nr. 1543–2173. Berlin 1985
- Sönmez, İ. F., & Öztürk, B. (2008). “Batı Karadeniz’de Bir Antik Kent Kazısı”: Tios (Filyos). *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 127, 133–146.
- Texier, F. M. C. (1862). *Asie mineure: description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d’Asie*. Paris.
- Tsetskhladze, G. R. (2004). “Tieion”. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. 963 vd. (Ed. M. H. Hansen, & T. H. Nielsen). Oxford: Oxford University Press.
- Von Diest, W. (1889). *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus* (Ergänzungsheft No. 94 “Petermanns Mitteilungen”). Gotha: Justus Perthes.
- Weber Coll.* III. Ed. L. Forrer. (1975). New York: Attic Books Ltd.
- Wilson, D. R. (1960). *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods: A New Survey with Particular Reference to Surface Remains Still Visible*. (Oxford University BA Dissertation). Oxford.
- Wüst, E. (1937). “Tios”. *RE*, (2), XII. Band, 6 A/2, 1411–1412.
- Zgusta, L. (1984). *Kleinasiatische Ortsnamen*. Heidelberg.